

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԺՈՐՏԻՆԻ

Lettre au P. J. Dashian.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԺՈՐՏԻՆԻ.

Je ne devais plus m'occuper de la critique des sources de Moïse de Khoren jusqu'au moment où j'aurais sous les yeux l'édition annoncée des traductions arméniennes de Socrate. Cela, je me l'étais bien promis, et j'en avais en quelque sorte pris l'engagement devant les lecteurs du Hantess.¹⁾ Je m'attendais bien à trouver des contradicteurs, et ne voulais leur répondre que lorsque je posséderais les textes complets. Les contradicteurs sont venus; ils m'ont beaucoup appris, mais n'ont pu m'amener à modifier mes conclusions. M. Malkhasiantz, le P. Basile Sarkisian, M. Norayr de Byzance, etc., verront bientôt, l'espère du Moïse, avec quel soin j'ai étudié leurs travaux et pour quelles raisons je ne suis pas d'accord avec eux.

Si, comme je le crois toujours, l'Histoire d'Arménie n'a pu être rédigée avant le commencement du VIIIe siècle, le champ ouvert à la recherche des sources utilisées par l'auteur s'élargit considérablement. J'ai commencé à l'explorer, et la moisson me paraît avoir été des plus riches. Pour en faire part aux lecteurs du Hantess, je vous avais annoncé et j'avais écrit un article sur les emprunts faits par Moïse de Khoren à la Chronique pascalie, qui date des dernières années d'Héraclius (610—641)²⁾. Je n'avais pas moi-même découvert les passages allégués, qui figurent déjà presque tous dans l'édition des frères Whiston (1736), mais j'y avais reconnu des sources de l'historien arménien. Au dernier moment, à la veille de mon départ pour un voyage de vacances, je constate que tous ces passages se retrouvent dans la Chronique de Jean Malalas, qui va jusqu'à la fin du règne de Justinien (565), mais dont la composition est peut être plus tardive³⁾.

Laquelle des deux Chroniques l'auteur de l'Histoire d'Arménie a-t-il mise à profit? Il ne sera possible de répondre à cette question qu'après une étude minutieuse des textes à laquelle je n'ai pas le temps de me livrer actuellement, étude rendue plus difficile encore par ce fait que nous ne possédons plus le texte original de la Chronique de Jean Malalas, mais seulement un abrégé. Après un examen rapide, je serais disposé à croire que Moïse de Khoren s'est servi de la Chronique de Malalas, qui contient d'assez nom-

պէտք չէի Գրական խորհրդաց աղբյուրաց քննադատութեամբ նորին զբաղել մինչև այն վայրկեան որ Սոքրատայ հայերէն թարգմանութեան արդէն յայտարարուած հրատարակութիւնն աչքիս առջև ունենայի։ Այս այսպէս միտքս դրած եւ արդէն տեսալ մ'աւ արարատեւորութիւն զմաս առ ուսած էի «Հնադէպ» ընթերցողաց առջև։ Եւ սպասէի որ ընդդիմաբաններ ելին, եւ չէի ուզեր առնոց պատասխանել՝ բայց միայն այն ժամանակ, երբ լեակատար ընտղիրները ձեռքս ունենայի, ընդդիմաբաններ եղան. շատ բան սորվեցոցնի առնոց ինծի, բայց չկրցաի համոզել զմե իմ հետեւում թիւնը կերպարամափոխ ընելու։ Պր. Մալխասիանց, Է. Բարսեղ Ս. Սարգիսեան, Պր. Նորայր Բիզանդայի եւն շուտով պիտի տեսնեն, զանի այսպէս կը յուսամ, թէ ինչպիսի ինամբով ուսումնար սիրած եմ իրենց աշխատիրութիւնները, եւ թէ ինչ պատճառներով իրենց հետ համծայն չէմ։

Եթէ, ինչպէս կը կարծեմ միշտ, Հայոց Պատմութիւնը չէր կրնար յօրինուի Ը դարումս սկզբն յառաջ, շատ նշանաւոր կերպով կ'ընդարձակի հեղինակի գործածած աղբյուրներուն քննութեան ազատ ազարեղը, եւ սկզբ մշակել զայն եւ ինծի կ'երեւայ թէ հունները շատ աւագ եղաւ, Արդիւնքը «Հնադէպ» ընթերցողաց ուր հաստատած մ'այն փոխառութեանց վրայ դր Գր. Սոքրատայի բնած է «Չասակական ժամանակագրութեան»-ը, որ Հերակլիոսի (610—641) վերջն տարիներէն է։ Եւ չէի գտած անծայն այս ի մէջ բերուած կարոները, զմանի զ'ըրթէ անկն ալ արդէն մ'իստան եղաւք հրատարակութեան (1736) մէջ նշանակուած են, բայց հանցած էր որ ասանք են Հայ պատմագիրն աղբյուրները։ Վերջն վայրկեանիս, պարագայ օրերու ուղեւորութեան մ'ելլելու ժամուն, տեսայ որ այս անկն կարոները Յովհաննէս Մարգարայի ժամանակագրութեան մէջ կը գտնուին, որ մինչև Յուստինիանոսի թագաւորութեան վերջը (565) կը հասնի, բայց թերեւս աւելի ուշ յօրինուած է։

Այս երկու ժամանակագրութիւններուն որմէն օգտուած է Հայոց Պատմութեան հեղինակը, Այս խնդրին պատասխանել կարելի չէ առանց նախապէս մանրակայց կերպով ուսումնասիրելու այս ընտղիրներն, որուն զբաղելու այժմ ժամանակ չունիմ. եւ այսպիսի ուսումնասիրութիւն մ'անով աւելի գուարեն եղած է՝ որ Յովհաննէս Մարգարայի ժամանակագրութեան սկզբնական ընտղիրը չունինք, այլ միայն մէկ համառոտութիւն, Հարեւանցի քննութեան մ'եղաւ միտելու էի կարծելու որ Մովսէս խորհրդացի Մարգարայի ժամանակագրութիւնը գործածած է, որուն մէջ կը գտնուին

1) Հանդէս, 1893. p. 184.

2) Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, p. 116.

3) Ebd. p. 112.

1) Հնադէպ, 1893. էջ 184.

2) Հրատարակչի, Պատմութեան Բիզանդայական մասնագրութեան, էջ 116.

3) Այդ, էջ 112.

breux passages utilisés par l'écrivain arménien et qui manquent dans la Chronique pascale.

Renonçant donc aujourd'hui à vous envoyer l'article annoncé sur cette dernière Chronique, article qui est complètement à refaire, je me borne à mettre sous vos yeux un passage de Malalas qui me semble avoir servi de source au chap. III, 12 de l'Histoire d'Arménie, pour la partie qui concerne les dernières années du règne de Constance, la guerre contre les Perses et la mort de l'empereur à Mopsueste. On a reconnu depuis longtemps combien le récit de Moïse était insuffisant et inexact, et il était difficile de comprendre comment un historien arménien se servait de termes aussi vagues pour mentionner une guerre que la prise d'Amida avait dû rendre célèbre parmi ses compatriotes. La comparaison des deux fragments qui suivent montrera, je l'espère, que Moïse n'a guère fait que transcrire les renseignements fort incomplets d'un auteur grec.

J. Malalas, ed. Bonn, p. 325.

Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοῦ (Κωνσταντίου) βασιλείας ἐκίνησαν οἱ Πέρσαι, ἤτοι Ἀββουραρσάκιος (Σαββουραρσάκιος) ὁ βασιλεὺς. καὶ ἐπιστατεύσας κατ' αὐτὸν ποιήσας Καίσαρα Ἰουλιανὸν συγγενέα αὐτοῦ . . . καὶ κατελθὼν ἐπὶ τὰ Περσικά ἐποίησε πᾶντα εἰρηγῆς μετὰ Περσῶν ἐπὶ φανερόν χρόνον, πολλῶν πεσόντων ἐξ ἀμφοτέρων ἐν τῇ συμβολῇ.

Καὶ ὁποστρέφας . . . καὶ εἰσελθὼν ἐν Μωψουεστῇ πόλει τῆς Κιλικίας, ἀρρωσθήσας τελευτᾷ ἐκεῖ.

Remarquer que Moïse de Khoren et Jean Malalas sont les seuls auteurs, à ma connaissance, qui parlent d'une paix ou d'une trêve entre Sapor et Constance. On ne trouve pas non plus chez d'autres historiens la mention de Mopsueste, ¹⁾ — dont le nom est orthographié identiquement dans les deux textes — comme lieu de la mort de Constance. J'ai déjà fait observer plus haut que le texte de Malalas ne nous avait été transmis qu'en abrégé.

Je pourrais dès aujourd'hui vous indiquer les nombreux passages du chronographe grec qui se prêtent à la même comparaison avec l'historien arménien. Il me semble pourtant qu'il vaudra mieux les donner au cours d'une étude plus approfondie. Je me bornerai donc à vous signaler un fragment de Moïse de Khoren dont j'avais jusqu'à présent cherché en

շատ մի կտորներ, զորոնք չայ հեղինակի ի կր արկած է, եւ որոնք կը պակսին Զատականն ժամանակագրութեան մէջ:

Աւստի հրատարելով Չեղի խաղիւղ այս վերջին ժամանակագրութեան վրայ իմ յայտարարած յօդուածս, զոր պէտք է այժմ նոր յորինել ամբողջ չովին, կը շատանամ Չեղ աչաց առջեւ գնել Մասիս զաւար մէկ կտորն, որ կ'երեւայ թէ Հայոց Պատմութեան մի գրոց Գրիգոր Գրիգորի աղբիւրն եղած է այն մասին համար, որ Կոստանայ թագաւորութեան վերջին տարիները, Պարսից դէմ պատերազմն եւ ինքնակալին ի Մոփսուեստի մահինը կը բովանդակէ: Ըստ ժամանակի կոչ որ ծանօթ էր թէ Մ. Խորենացու պատմածն որչափ անբաւական է եւ անճշդ, եւ գ.տ.ար. էր բխման թէ ինչպէս չայ պատմագիրն այնպէս անորոշ բացատրութիւններ գործածել կրնար այնպիսի պատերազմ մը յիշատակելու: Երբ իրեն չայրենակցաց քով պետք էր հաշուաւոր եղած բլլալ Ամիայ առմամբ Եւջորգ երկու հասակոտորներուն համեմատութիւնը կը յուսած պիտի ցուցնէ որ Մ. Խորենացի պարզապէս բնօրինակած է այն հեղինակի մը շատ թերակատար տեղեկութիւնը:

M. Khor. III, 12.

Իսկ Կոստանդեայ արարեալ Կեսար ԳԵՈՐԴԻԱՆՈՍ, սպասադիւնեցաւ բնդդէմ Պարսից. եւ ասուեալ ծառ կոտ, երկրորդ կողմանէ պարտեցան. զորոնք անկէ յիւրաքանչիւրոց. եւ ոչ մի ի միւսոյ թիկունս գարնոյց, մինչեւ ի հաւանութիւն եկեալ, արարին խաղաղութիւն ամս ասկաւ:

Եւ ի Պարսից գարնեալ Կոստանդեայ, յերկար հիւանանել վախճանեցաւ ի Մոփսուեստի քաղաքին Կիլիկիոյց:

Միւս գնելու է որ միայն Մ. Խորենացի եւ ՅՏ. Մաղաղաւ կը յիշեն՝ որչափ ինծի ծանօթ է՝ Ըսաչայ եւ Կոստանայ մէջ եղած խաղաղութիւն կամ զինագաղար մը: Աւրիշ որեւէ պատմագրաց մէջ չենք գտնիր Մոփսուեստիայի՝ յիշատակութիւնն ալ, — որ անուան ուղղադրութեան կերպը մինչեւոյն է երկու բնագրաց մէջ, — իբր անդէմահուան Կոստանայ, Վերն արդէն նշանակեցի որ Մաղաղաւոյ բնագիրը միայն համառոտութեամբ հասած է մեզի:

Վրդէն կրնայի այժմէն իսկ Չեղ նշանակել յոյն ժամանակագրիւ շատ մի կտորներն, որոնք միեւնոյն կերպով կրնանք համեմատել չայ պատմագիրին հետ: Սակայն կարեւոր թէ լաւագոյն կ'ըլլայ զասոնք ուրիշ աւելի մանրազնին աստիճանադրութեան ընթացքին մէջ գնել: Կը շատանամ ուրեմն մասնանշել ընելով Չեղ Մ. Խորենացու հաւանակտար մը, որուն ծագումն մինչեւ յայժմ ի զուր

¹⁾ Je me suis donc trompé en supposant que le Mopsueste de Moïse de Khoren pouvait être une altération du Mopsucrènes de Socrate, due au traducteur arménien, *Հանդէս*, 1893, p. 185, note 3.

¹ Աւստի ասուածն էի կարելով որ Մ. Խորենացու «Մոփսուեստ», որից կ'ընդ Սոկրատէս յիշու «Մոփսուէրէն», ձեռն ապագրութիւնն ըլլալ, որ չայ թարգմանւին գործն ըլլալ: «Հանդէս» 1893, էջ 185, նոս. 3:

vain l'origine; c'est le récit du massacre des habitants de Thessalonique par Théodose; cf. M. Khor., III, 39, et J. Malalas, ed. Bonn. p. 347.

Je connais toutes les objections qu'on pourra me faire après la lecture d'une note aussi bâativement rédigée. Je vous prie seulement de vouloir bien attendre, pour formuler un jugement définitif, que j'aie exposé en détail le résultat de mes recherches. Si je vous adresse dès maintenant ce fragment isolé, en vous priant de lui accorder l'hospitalité du Hantess, c'est que j'ai de sérieuses raisons pour attirer le plus tôt possible l'attention des arméniens sur la Chronique de J. Malalas. Divers indices me portent à croire que l'auteur de l'Histoire d'Arménie en avait sous les yeux une traduction arménienne, faite sur un texte grec non encore abrégé. Cette traduction existe-t-elle encore? Ne serait-elle pas enfouie dans les trésors de la bibliothèque patriarcale d'Étchmiadzin? Je n'en ai trouvé, je l'avoue, aucune trace dans les ouvrages imprimés.

La découverte d'une pareille traduction serait d'une importance qu'on ne saurait exagérer, au point de vue de la littérature arménienne d'abord, bien plus encore au point de vue de la chronographie byzantine).

Veuillez agréer, etc.

Paris, le 11 septembre 1893.

A. CARRIÈRE.

1) Krumbacher, l. c.

քննառած էի. այս կտորն է Թեոդոսի ձեռք բե- սաղնիկէի բնակչաց կոտորածին պատմութիւնը. Հմմտ. Մ. Խոր. Գ., լԺ. եւ Յ. Մաղալաս, Տրու. Ի Պոն, էջ 347:

Դրանովք են ինձի այն ամէն աւարկութիւնը, զոր կրնան ինձի ընել այսպիսի անապատանք գրուած տեղեկութիւն կարգալէն ետքը: Միայն կը խնդրեմ՝ Ձեզմէ որ վերջական դատաստան մը կարելու համար՝ համբից սպասել մինչեւ որ հետազոտութեանցս արդիւնքը մանրամասն պարզեմ: Իսկ այս տարանշատ հաստատարութիւնս այժմէն Ձեզի խաբելու եւ «Հալի-ի» մէջ ասպնջակութիւն շնորհելով ինդրելու անոր համար է, զման զի շատ կարեւոր պատճառներ ունիմ՝ հայադիտաց մտադրութիւնն՝ որչափ կարելի է շուտով՝ հրատարակել: ՅՏ. Մաղալասի ժամանակագրութեան վրայ: Այլեւայլ նշաններ կը համոզեն զիս կարծելու որ շուրջ Պատմութեան հեղինակին աշքին առջեւն հայերէն թարգմանութիւն մ'ունի, որ եղած էր տա- կաւին համառոտուած յոյս բնագրէ մը: Արդեօք կոյ՞ գեռ. այժմ՝ եւս այս թարգմանութիւնը: Ո՛ր արդեօք թարգման է Նիմփաւնի կաթողիկոսական մատենադարանի գանձերուն մէջ, իր խոստովանիւն որ տպուած էր կատարութեանց մէջ ամենեւին հետք մը չեմ գտած:

Այսպիսի թարգմանութեան մը գտնուիլն այնչափ կարեւորութիւն կրնայ ունենալ, որուն ար- ժէքը չենք կրնար իբր չափազանց նկատել, նախ հայերէն մատենագրութեան եւ յետոյ նաեւ բիւ- ղանդական ժամանակագրութեան՝ անասկիւնի է Հանցեղք ընդունել եւն:

Փայիզ, 11 Սեպտեմբեր 1893:

Ա. ԳԱՐՈՂԻ

1) Տրուակներ, Թեոդ.

ԱՅԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԳԻՒԳՐԱԿԱՆ ՑԱՌԵՆԸ

Բ.

Հայ գիւղական տառնն են ինք կազմողները:

Սասնու երկու տեսակ գործիք ծանօթ է, զորս վարդուն եւ վերջովիւն ալ կը յիշեն. հաւա- նակաւագործն ասոնց մէկն այն ժամանակէ ի վեր ամենեւին եղանակաւորուած չէ. ասոնց մին կ'ա- լիւն (նաեւ կ'անասն) կը կոչուի հայերէն, երկրոր- րը՝ Գաւառ: J. de Morgan՝ յԱլիթալու ըլնած պեղմանց ժամանակ այսպիսի երկու կամ գտած են. անոնս մնացած եր մին՝ որուն եւ պատկերը դրած է: Morgan այն ամէն ասիական Ժողովրդաց այս գործիքին տուած արդի սովորական անունն

1 Mission scientifique au Cancaes; études archéologiques et historiques. Paris, 1889, էջ 138:

յառաջ կը բերէ՝ արեւը նոյնն անկտր կը գործ- ածեն:

Առաջին գործիքը կազմուած է երկու ըստ բնականին լայն տախտակներէ, որոնց գետին գաւ- ձած կողմերը կարծր որսածայր շարքի հաստատուած են (Չեւ 16), արեւը գործիքին շարժած ժամա- նակը յարգը կամ ցօղունները կը մանրեն. վերին երեւին վրայ երկու ծայրերուն մօտ երկեկու բարակ ձողիկները հաստատուած են (Չեւ 11), որպէս զի վրան կեցողներն կամ նստողներն յառաջ կամ ետ շարժին: Իրաւոր Հռովմայեցոյ trabea անուանեալ գործիքը ստոր հետ նոյն համարած են, զոր վարդուն (De rusticata, Գիրք Ա. Գլ. ԾԲ) այսպէս կը նկարագրէ. «Այս գործողութիւնը կը կատարուի տախտակով մը՝ որուն վրայ շարքի կամ

1 Գաւառներն սեղան իւրով կ'ըստի. թանաքներն եւ պարսիկներն՝ իւր յաւաքէն Ի Գաւառ rügov. de Morgan վրանցներն գաւառն է կ'ըսէ. ըսցը կործնէ թէ սեղան է, վրան զի էր իւրով երկու մէկ անուան իրայ հաստատուած շարժական արքած է զոր վեր ստորագրեցինք. Dr. Parrot յիշեւ իւրով ԿԱՆԱՐԻ բառն աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ: